

никаква друга опора в живота, освен труда на честните си ръце и вярата в борбата за освобождение, почина, съдържаният в изпитанията Теодор Траянов беше просто съкрушен! Още не беше затихнала скръбта по сина му Васко, загинал при неизвестни обстоятелства в Брюксел, настигна го нова беда — смъртта на незабравимата Дора Дюстабанова. Аз отдавна вече бях в Пловдив, когато Иван Радославов, славната актриса Златина Недева, Рачо Стоянов, Мирослав Минев, Петър Горянски, Недялко Месечков, Петя Герганова, Георги А. Стаматов, Константин Кисимов не са го оставяли сам през времето на неговата скръб и са се отнасяли с братско съчувствие. Теодор Траянов не криеше чувствата си на признателност към тях.

X

Винаги, когато ми се е случвало от Пловдив да идвам в София, аз бързах да се срещна с него сутрин в квартирата му на улица „Белчев“. После, ако той нямаше никакъв ангажимент и не беше зает, заедно отивахме на обяд. Срещите ни продължаваха до деня на заминаването ми. Веднъж аз споделих, че е предстояща в Пловдив вечер за него и поезията му. Там, в театъра, бяха прокудените от Народния театър Георги А. Стаматов, Стоян Бъчваров, Петя Герганова, режисьорът Хрисан Цанков. Тук директорът на театъра Стаматов беше привлякъл в състава такива артисти като Георги Громов, Евгения Громова, Георги Георгиев, Георги Попов... Тази наша инициатива за чествуването му в столицата на Тракия в началото на май 1936 г. го зарадва и прие да дойде за няколко дни като наш гост.

Теодор Траянов пристигна ден пред тържеството и веднага се намери в средата на приятелите си. Същият ден му беше представена програмата на вечерта, която той одобри: рецитатори на творби от „Пантеон“ и „Български балади“ — Петя Герганова, Георги Стаматов и Георги Громов, а кратко слово от мен. Обявената вечер събуди голям интерес сред пловдивските граждани и младежта. От местните вестници и афиша те знаеха вече, че ще присъствува и самият Теодор Траянов. Той се вълнуваше, защото всъщност това беше първият случай в живота му на негово чествуване. Тук ние не се съобразявахме нито с рождена дата и година на поета — това просто беше тържество на неговата лирика. И стече се многобройна публика, залата на театъра се изпълни и препълни. Вечерта откри Георги Стаматов, след когото ми бе дадена думата. Зад кулисите беше застанал Теодор Траянов. Той не можеше да скрие вълнението си и се разхождаше на пръсти. Когато започна рецитационната част с участието на обаятелната актриса Петя Герганова, Георги Стаматов и Георги Громов, Теодор Траянов беше седнал замислен в страни, откъдето се излизаше за сцената. Блестящото рецитационно изпълнение на неговите творби го затрогна дълбоко. И когато художествената програма свърши и публиката извика поета на сцената, пред него се явиха девойки да го поздравят и представител на гражданството. Той така се стесняваше, че очакваше минута по-скоро да се свърши тази тежка за него показност. Обръщенията към него свършиха. Накрая Теодор Траянов благодари на публиката за проявеното към него внимание: съвсем кратко и със сподавен от вълнение глас. След вечерта той остана още един ден в Пловдив. Повече не пожела, защото в София го чакаха Дора и Иван Радославов. Дълго след това когато съм се срещал с него в София, той не пропускаше да ми припомни вечерта на своята поезия в Пловдив.

XI

С евакуацията на София връзките ми с него се прекъснаха за дълго. Невъзможно беше да разбера къде се намира той. Бомбардировките на столицата пръснаха жителите ѝ из цялата страна. Като превозихме в Чернозем книжното и археологичното богатство на Пловдивската народна библиотека-музей, все поради опасност от въздушни нападения, трудно стана вече получаването на писма. В тази неизвестност за съдбата на Теодор Траянов дочаках Девети септември. През месец октомври аз вече се върнах в София. Незабавих да го потърся на стария му адрес, където го заварих една сутрин. Първа среща след толкова дълго време млчание! И двамата преживяхме радостно вълнение, което отговаряше на нашето дългогодишно, неза-

менимо приятелство. Него ден той ми разправи къде е бил след напушането на София, как е живял самичък. Не скри, че е лежал, точно не помня в коя болница, и виждаше се, че той не беше оня Теодор Траянов отпреди няколко години. Онази му физическа отпадналост, която се хвърляше на очи от широко стоящия му костюм, беше признак на нездравост. А и потъмнялото му лице с тия уморени очи, скръбната му замисленост, поперисипалият му глас — всичко това ми се стори като някакво фатално предупреждение за неотменима обреченост. Оттогава насам се срещаме почти всеки ден, ако той не беше ангажиран някъде другаде. Често бивахме заедно на обяд. Веднъж той ме изплаши с държанието си: бяхме се спуснали в подземния ресторант на Клуба на културните дейци на булевард „Руски“. По пътя до там той ми се оплака, че се чувствувал зле с очите си:

— Виждам предметите двойно и не мога вече нито да чета, нито да пиша. . .

И може би затова, когато се срещнахме и разхождахме, той винаги гледаше да ме хване под ръка. Преди да се видим първия път след завръщането ми от Пловдив, той бил паднал на улицата, добри хора му се притекли на помощ. Този нещастен случай ми го подсказа сам с нескрито трагическо чувство. Но — нашият обяд в клуба. . . Седнахме в малкото балконно отделение, където матовото осветление беше слабо. Помоли ме да му прочета листа с менюто. Двамата се спряхме за първо — някаква супа, а второто ни ядене беше с ориз. Тъкмо тук, на масата, когато започнахме да се храним, аз забелязах с болка, че поемайки храната, той разля доста от супата, а ориза изпадаше на масата и пода. . . Аз виждах всичко това и мълчах изненадан! И какъв обяд беше това за него, когато той почти нищо не яде! Да, мислех си от него ден насам — нашият мил бачо Тодор вече не е добре — това, което видях на обяда, е знамение за тежка развъзка с неговия живот.

Станахме и напуснахме ресторанта с мълчание и потиснати душевно. Той пожела да се върне в квартирата си, докъдето го придружих. Оттогава аз понесох с мъка смущението си от състоянието му, което не предвещаващо нищо добро. . .

XII

Един ден при мен дойде Елена разплакана:

— Теодор е много зле. Главоболието му е страшно, не помага нищо успокоително. Пренесохме го в Александровската болница. Елате да го видите.

— — — — —

В оня мрачен януарски ден прехвърчаше сняг. Бях вече в двора на Александровската болница. С голяма трудност можах да открия отделението, в което болният беше приет по спешност. Там ме посрещна Елена. Той лежеше на съвсем низко вежто легло, чиято пружина едва не опираше на пода. Сам в партерна стая към сградата без етажи: това беше болничен сигнал, трагичен за неговите близки. . . Изолация на безнадежден пациент — мислех си. . . Изоставеният вид на стаята просто гнетеше: стените бяха замърсени, двата прозореца високо над леглото като на килия в затвор — отдавна непочистени, по тях висяха паяжини на запустението. Подът — мръсен; изтърганите му и разкривени дъски засилваха впечатлението от атмосферата на една „болнична стая“, която имаше по-скоро вид на място за умиране, отколкото за лечение! Вратата на стаята беше към коридора срещу външната врата. Самият коридор беше глух — никаква сестра, никакъв помощен персонал или лекар. . . Който е влязъл тук за „лечение“, за него няма излизане: нека да умира без последно внимание, пък с каквито и заслуги да е той спрямо своя народ! . . .

При този изглед на обстановката аз занемах. А и Елена, след като се ръкува, все още не смееше да се обади. Присвила устни в скръб, тя ме гледаше и клатеше глава в потвърждение на безутешната си мисъл за безизходното състояние на тоя, който лежеше на купчина, покрит през глава с протрито одеяло, без каквото и да било бельо. Той стенеше и се гърчеше от силни пристъпи на болестта. . . Беше стиснал одеялото над главата си и сякаш нарочно не искаше да си открие лицето. Мъчително състояние, което се предаваше и на нас. По едно си време Елена наруши мълчанието, приближи се до леглото, наведе се над него:

— Теодор, Вичо е дошъл да те види. . . Чуваш ли ме?

— Ах, Вичо-о-о. . . — така се обади той, че сякаш гласът му идеше изпод земята. — Благодаря ти, братко. . . Тежко ми е, не мога да те видя. . . Ослепях. . . — продължи глухо, с не-узнаваем вече тембър на гласа и с паузи от безпомощност на съзнанието. Нямаше никакво съмнение, че той беше в последните часове на своята агония. . . Като се наведох над него, исках да се сбогувам, но види се той беше изпаднал в несвяс, непрекъснато стенеше и вече нито нещо можеше да каже, нито пък чуваше онова, което му се говореше. . .

Всред такава болнична обстановка агонизираше в изолация нашият бележит приятел! Тук той сливаше своята трагична съдба със съдбата на не един наш и световен поет, възпяти в пантеонните му баладични поеми.

На другия ден от посещението ми Теодор Траянов почина.

Днес, толкова време от неговата смърт, ние — някогашните му млади приятели, се чувствуваме и ще се чувствуваме винаги с благодарност морални длъжници.

СПОМЕНИ ЗА ТЕОДОР ТРАЯНОВ

Вичо Иванов

I

Бяха ми го посочили. И вече знаех кой е Теодор Траянов. Имах желание да се запозная с него. Това стана след едно дълго мое пътуване в страната с беседи за Рабиндранат Тагор. Беше през месец май на 1925 година. Трагизмът на Априлските събития беше помрачил народа — само след две непълни години от деветоюнския преврат и от Септемврийското антифашистко народно въстание.

Сутрин. Пред кафене „Цар Освободител“ чаках моя приятел Иван Рачев. Той ме беше улеснил в пътуването ми като лектор. Неделното майско утро беше изпълнило булеварда с народ. В двора на Военния клуб свиреше духовият оркестър на гвардейския полк със своя диригент маестро Георги Атанасов. Ето че откъм клуба към кафенето се зададе Теодор Траянов. Той беше сам. Походката му на замислен човек — бавна. Като вървеше, той си служеше с бастун. В пепелявия си костюм на квадратчета се очертаваше средно снажен и строен човек, с тъмно-кестенява коса и леко мургаво лице, орлов нос и високо чело над гъсти вежди, които засенчваха тъмните му едри очи. Когато прекоси „Раковски“ и стъпи на тротоара пред кафенето, аз го спрях и се обърнах към него с желанието си да се запозная. Той се спря приятно изненадан. Когато се отдръпнахме встрани, за да не пречим на минувачите, той искаше да разбере откъде съм, какво ме е довело в София „в тия тревожни дни“. Моите младежки интереси към Рабиндранат Тагор не му останаха чужди. И за да продължим разговора си, Теодор Траянов ме покани на кафе. В кафенето тук-таме седяха вече първите му посетители, между които — и негови познати. Той пожела да бъдем на отделна маса, сами. Поръча кафета. Преди още да ги поднесат, запуши. Тук аз седях сякаш като отдавна негов познат: непосредственият му тон в разговора предразполагаше и внасяше една интимност, която не напусна дружбата и срещите ми с него до края на живота му. Помня — като узна, че съм от североизточна България, в предишното на Добруджа, разговорът му се пренесе в характеристика на национално-типичното в оня край, за психологията на тамошния народ — на българката и българина... За миналото на оная част от земята ни, на която се създава първата българска държава, за равна Добруджа...

Когато посегнах да ставам, Теодор Траянов не спести да каже усмихнат, с благородството на рядко гостоприемен човек, лишен от баналното интеллигентско високомерие:

— Щом сте в София, желая да ми се обаждате. Приятно ми е, че се запознахме.

В този момент на масата му дойде и седна друг човек, който както се виждаше, беше негов приятел.

II

Един предиобед в края на май 1925 г. по покана на Теодор Траянов посетих рекакцията на „Хиперион“ на булевард „Цар Освободител“. Тя беше партерно помещение и във вътрешния

двор на сградата. Там, освен Теодор Траянов и издателя на списанието Димитър Господинкин, заварих и друг един човек с баритонов тембър на гласа и проникателни очи. Теодор Траянов стана, посрещна ме радушно и ме представи на седящия непознат човек с очилата:

— А това е моят приятел и един от редакторите на списанието — литературният критик Иван Радославов.

Поканиха ме да седна.

Когато Иван Радославов спря да ме пита за едно и друго, той се обърна към Траянов с нескрито доверие към мен:

— И досега, Тодоре, нищо не се знае за съдбата на арестуваните Гео Милев, Христо Ясенов, Сергей Румянцев. . . Моята балдъза Мила тича да узнае нещо за Гео, но и досега никакво точно сведение. Страхувам се, че някой ден ще бъдем изненадани с трагична вест. . .

— И аз, Иване, правя усилия да узная нещо. . . Срещам се с този, с оня. . . Питам, разпитвам — пълна неизвестност. Тревожи ме това неведение!

— Страхувам се, Тодоре. . . Тия развилнели се „спасители на родината“ сега, както и преди две години, могат да ги погубят, без да си дават сметка чий живот отнемат. Протестното писмо миналата година, което ти подписа за освобождението на интернирания Христо, тогава помогна. Но сега всеки публичен протест за тримата ще бъде спрян.

Силно развълнуван от това съмнение и допусчане на Иван Радославов, Теодор Траянов ме покани да отидем в отсрещното кафене. В редакцията останаха Радославов и Господинкин.

По обяд кафенето беше пълно с посетители. Познат на Траянов влезе набързо, колкото да му съобщи нещо. . . Той още не беше излязъл на улицата, когато Теодор Траянов викна:

— Как?! . . . Гео, Христо, Румянцев изчезнали безследно!?! . . . Превръщат и културата в мортирология. . . Избиват не само мирни граждани, избиват и писатели!. . . Какво посегателство, какъв чудовищен акт на жестокост! Къде остава моралният престиж на страната, попаднала в ръцете на палачи?! . . .

Посетителите, като чува протестното му обвинение, замълчаха всички в почуда! Те не можеха да повярват на очите си, че в такова смутно време един Теодор Траянов може да встане така смело срещу убийците на народа. Вън той не можеше да се успокои. . . И като се обръщаше от време на време към мен лаконично, продължаваше шепнейки да монологизира със същото чувство на възмущение. Към един часа се разделихме в градската градина:

— Ще отида у слепия си брат Траян Тъмен. . . В тия несигурни дни виждате какво става с такива поети като Гео Милев, Христо Ясенов, Сергей Румянцев! След атентата полицейски агенти и подслушвачи — навред. Довиждане. . .

В оня ден на публичния протест на Траянов в кафенето аз можах да почувствувам както моралната сила, така и душевната му покруса! Но и неговата гражданска доблест! Тази му чиста проява и досега не ме напуща; тя се превърна в такъв спомен, който поддържа непосредствена емоционална връзка у мене с обаятелния и стичен свят на Траянов и неговите човешки добродетели. Чрез тях през дългата си ненарушима дружба с него аз отчасти си обяснявах почти изгнаническото му състояние в собствената му родина!. . . Неговата непрекъсната мъчалива загриженост за утрешния ден, тежкото му съществуване на обречен чак до трагическия му край в една изолационна стая в Александровската болница. . .

III

Още през дните на първите ми срещи с Теодор Траянов аз почувствувах искрения и благороден човек. Той нямаше нужда от прищевка да се представя външно с нещо повече от това, каквото си беше като личност и поет. Баналната маниерност, присъща на някои „специалисти“ в това отношение му беше чужда. Неговата вътрешна съдържаност, която идеше от угълбеност и състояния на самоанализ, от усамотяване в себе си дори на обществени места и на маса със събеседници, можеше да измами страничния случаен наблюдател. Тази му съдържаност и пестеливост на думи бяха външен изглед на неговата личност. Защото той беше дълбоко сърдечен човек, който обичаше да разговаря задушевно и откровено с тия, които беше приел за свои приятели, без оглед на възраст и специалност в техния живот. Тъкмо тази съдържаност и проя-

вявана обич към тях поддържаше и чувството им на преданост към него. В тая атмосфера се намесваше оня морален афинитет, който придава трайност и сърдечен смисъл на всяко правдиво приятелство, където и както да се появи то между хората! Афинитет не в измеримост з духовния ръст на поета Теодор Траянов, а във всекидневното, в простото човешко държание и във взаимното разбирателство и тачене.

При всички неволи в личния си живот той не беше лишен от чувство на хумор. И често обичаше да се шегува със своите млади събеседници, като запазваше мярката на благородство във взаимната ни привързаност и границата между искрения безобиден смях и присмеха. Нищо чудно: неговият смях значеше обич и още едно уверение на безусловната близост и чиста приятелска преданост на въодушевен романтик. Въобще той обичаше народа и аз никога не го видях да унижи с държанието си негови синове. Възмущението му от несправедливости спрямо хората — и то дори не стоеше извън неговата етика, извън неговия стил в живота. И когато видеше свои млади приятели да се сърдят и държат несвойствен на благородния човек език, Теодор Траянов винаги се намесваше с предупреждение, че е недостойно за един културен човек да бъде невъздържан, да държи обиден език дори към врага си! Това обръщение на Теодор Траянов всъщност беше културата на неговото домашно и обществено възпитание, гласът на неговия граждански хуманизъм в живота. . . Но и израз на една извисена духовност, която беше преодоляла ония недъзи в ежедневието на интелигенцията, като завистта и омразата. В тия недъзи той откриваше трагизма на примитивното, на изостаналостта поради тежкото петвековно иго. Без да отминаваше контрастите на всичко това — националният гений и неговото богато наследство, древната ни писменост, богомилството, народните песни и индивидуалното творчество. . . Такива морални апострофи помагаша на млади приятели на Теодор Траянов да се освобождават от ограниченията на примитивни чувства и да растат в атмосферата на своя славен приятел. Неговите примери за великодушно отношение към хората остана като наследство в душите на ония, които винаги си спомнят с признателност, че са имали предаността му в живота и в културата няколко десетки години.

IV

След фашисткия преврат на Девети юни 1923 г., с настъпилите тежки неволи за народа и прогресивната интелигенция, за Теодор Траянов, Людмил Стоянов и Иван Радославов настъпват тежки години. През ония дни Иван Радославов е арестуван, а после задържан в полицейски участъци. . . Време на материална несигурност, за всички тях като писатели, които предпочитат да страдат, но да не последват срамния пример на сервилност пред силния. В тази приспособленческа деветоюнска дефилада в културата не липсваха и участници-писатели в така наречените „доброволни“ шпиц-команди, подпомагащи кървавата фашистка разпра с народа по села и градове. Към всичко това тримата редактори на основаното година преди преврата списание „Хиперион“, Теодор Траянов, Иван Радославов и Людмил Стоянов имаха съвсем отрицателно отношение, запазвайки своето съчувствие към народа, изпаднал в беда. И нищо чудно, че с време списанието привлече редица писатели и поети реалисти с леви убеждения. Тук в случая кредото на символизма на българска почва не беше никаква пречка за приемане и на такива сътрудници с определени революционни възгледи. Този парадокс с „Хиперион“ — да има за сътрудници преследвани от фашистката власт, беше едно прогресивно явление — резултат, несъмнено на напредничави убеждения и гражданско съзнание от страна на редакторите му. Така по-късно и аз станах сътрудник на списанието, въпреки че моите убеждения не съпадаха с естетиката на символизма и бяха известни както на Теодор Траянов, така и на Иван Радославов.

V

Той вътрешно се дразнеше да му сядат на масата неканени хора, пък били те и писатели. Изпитваше досада да слуша банални или цинични приказки. Ако някой такъв седнеше, без да го е поканил, Теодор Траянов намираще начин да се освободи от присъствието му. Като му се

извинеше, той или отиваше на маса на играещи шах, или пък излизаше на улицата докато дочака някой от приятелите си. При това свое освобождаване от такива, които му бяха чужди по чувства и мисли, той съдържаше смущението си и не даваше повод другият да се почувствува обиден. Неговата внимателност, човешката му вежливост в тия и други случаи наистина издаваха културата на възпитание и един непринуден морал, които задължаваха околните да се вслушват в Теодор Траянов. Най-честият му и желан събеседник в кафенетата беше Иван Радославов, преди да замине в Пловдив; Рачо Стоянов, Георги А. Стаматов — когото той високо ценеше за артистичните му и човешки качества, Ботю Савов — често не липсваха на масата му в кафенетата. В тия и други търсени от него срещи особено през летните софийски дни и нощи, Теодор Траянов сякаш осъществяваше носталгичната сентенция на римлянина Марк Аврелий за смисъла на приятелството. Тук беше на практика и във взаимно отношение един неписан морален принцип: преданост за преданост при всички случаи!

VI

Да, нощите той превръщаше в ден. И не само в творческата си практика, а и в своя живот. Безсъние ли беше това или пориви на неспокойно сърце, някакъв праскитнически призив на славянската му кръв? . . . Гласът на българската древност?! . . . В неговите замислени и често тъй тъжни очи имаше нещо носталгично. Би казал човек, че той е пред тръгване на някъде и сега — пред предстоящата раздяла — тихата му човешка загриженост се преплиташе с носталгията му на пътник към далечното. . . Имаше дни, когато той сядаше отрано в някое кафене, преди още да е влязал някой друг посетител. Тогава Теодор Траянов разсейваше самотата си с набързо преглеждане на пресата, за да остане след това отново със себе си. Често съм го заварвал сутрин в някогашното кафене „Кристал“ седнал и загледан към улицата. Още с влизането ми той ми намахваше дружелюбно да отида при него — едно искрено обръщение с ръка, в което сякаш имаше желание да сподели нещо, довело го тук толкова рано. Всъщност нищо такова: той просто искаше да не бъде сам, да има някой на масата му, към когото не е безразличен. По-скоро той беше мълчалив човек на силни душевни състояния и преживявания — с ония скрити драматични състояния на един самотник, чиято несломима морална опора беше любовта му към народа и вярата му в неговия гений. Друг път той оставаше в кафенето до късно през нощта, когато почваха да спускат ролетките. През такива летни или зимни часове неведнъж съм заварвал при него младия му приятел Недялко Месечков, който в ония времена на гнет имаше тежката участ на един честен младеж, непосегнал да залага политически съвестта си кълето и да било. . . Когато ставахме от масата му и тръгвахме заедно или отделно към друго някое кафене, което работи през цялото денонощие и там като в „хотел“. . . да дочакам новия ден, на раздяла нашият добър бачо Тодор, както си позволявахме да го зовем интимно, ни отстъпваше цигарите си. Ако той в него момент биваше „богат“, не се отказваше да се лиши от „богатството“ си, или най-малко да го подели с нас. Такова среднощно внимание от страна на Теодор Траянов ни е топило през ония жестоки софийски зимни нощи, когато с Недялко често нямаше къде глава да подслоним. . .

Оптимистични бяха срещите ни с Теодор Траянов през топлите летни нощи. Този оптимизъм го поддържаше както малко олекналата ни неволя на почти изгнаници в собствената ни родина, така също несъкрушимата вяра на Теодор Траянов в народа и неговото бъдеще! Той, който можеше да гледа в звездните небеса с увлечение, да лети с мисъл, зрение и въображение от планета на планета, от съзвездие на съзвездие и да теоритизира за галактики, се въодушевяваше от велики неща. И в своя тежък живот намираше изход в славянския романтизъм на своя благороден дух, в своята непреклонност пред политическото гнет в страната и в отстояване на човешкото си достойнство. През тия незабравими летни софийски нощи поетът Теодор Траянов беседваше с нас за звездното небе като астроном. Ние — неговите слушатели, обаяни от астрономическите му познания, изглеждахме като студенти, а градската градина сякаш беше негова обсерватория. Тия познания Теодор Траянов бе получил отчасти в софийския физико-математически факултет, а после като студент по архитектура във Виена цели шест

години поддържа научните си интереси и към тая небесна дисциплина. След завършването си в България той не преставаше да се интересува от астрономия и беше в приятелски връзки с бележития наш математик и астроном проф. Любен Попов, член на няколко чужди академии. Тази любов към звездния свят до такава степен беше сближила поета и учения, че вторият, споделял съм да споделя на маса в кафене „Цар Освободител“ с него свои научни приноси в областта на математиката и астрономията. При едни мои всекидневни срещи с проф. Любен Попов в началото на педесетте години в двореца в Балчик, където и той беше там на почивка, често ми говореше с възхищение за своя покоен приятел Теодор Траянов, за неговите познания по математика, астрономия и литература. Помня веднъж как проф. Любен Попов каза със съжаление, че приятелят му беше завършил своя живот твърде предивременно:

— Теодор беше едно рядко явление не само в българската литература, а въобще в нашата култура! Какви познания по музика, театър, литература, изобразителни изкуства, философия, по история на човешките цивилизации и култури! Познания не самоцелни, не, бих казал — манифестиране на ерудиция, която у някои хора е поза, а за духовно обогатяване на своя демократичен хуманизъм! Да, Иванов, оня негов славянски хуманизъм, който събра творчески под купола на своя поетически „Пантеон“ великите сърца на не една национална литература! Това не е обикновена поезия, а някаква поетическа система със своя траектория и със свои светила! — така метафорно се изказа онова лято на брега на Черно море проф. Любен Попов за заключителното творчество на своя приятел.

Най-често доброволни „курсисти“ на тия нощни градински беседи на Теодор Траянов по астрономия бяхме: незабравимата актриса Дора Дюстабанова — негова опора в страдалческия му живот; Вл. Трандафилов, Константин Кисимов, Петър Горянски, Александър Дзивгов, Мирослав Минев, Недялко Месечков, Радка Славова-Иванова, а понякога преданит му артисти Петя Герганова и Георги А. Стаматов. . . Незабравимите софийски нощи с Теодор Траянов под звездните небеса на лятото!

VII

Не ще отмина тук и това кога и как Теодор Траянов пишеше. Романтик по начало, той обичаше нощите и нощем пишеше. Ако това биваше стихотворение, него той носеше в паметта си и там го дочакваше пълният си художествен завършек. Понякога съм го чувал тихо да шепне на себе си нещо ново — като многолизиращ актьор, който репетира почти безгласно текст от роли. Човек с необикновена емоционална памет като поет, Теодор Траянов дълго задържае готовите си стихове, докато най-после сядаше и ги записваше. Този творчески процес у него на памет ме е учудвал. И ако понякога на маса в кафене сам или със съвсем близък приятел уплавяше молив, той записваше текст на някое съвсем малко листче, сякаш като да владееше стенография. . . И толкоз! Но това бяха редки случаи когато Теодор Траянов се решаваше да премине кам такава творческа интимност на обществено място. Всичко това обаче той вършеше с такава стеснителност и така бързо, само и само да не обърне внимание върху себе си. Веднъж го запитах:

— Защо почти скришом записваш?

— Онова интимно вълнение, когато вече досягаеш търсен ритъм или метафора и искаш да запишеш, е твърде ревниво и не желая да бъде показано. Вярно е, знам доста виенски писатели, като Петер Алтемберг и други, които пишеха в кафенетата. На мен обаче това не ми допада. В своето творчество аз имам някаква хигиена, която ме задължава да спазвам известна дисциплина. За мене тя е нещо като художествено-морален канон, според който създавам и записвам при известни вътрешни и външни условия. . . И почти винаги в нощна домашна обстановка. Не мога къде да е да записвам.

Романтикът по душевно разположение предпочиташе да работи, както вече сам той твърдеше, почти винаги нощем и до късно. Понякога той осъмваше, посрещнал зората при лампа под абажур. Загасеше ли цигарата, той отваряше прозореца да проветри стаята си, след което лягаше да спи. Тази негова „нощна програма“ продължи години наред, чак до деня на тежкото му заболяване. Така го запомних аз през ония години, когато често пъти ме вземаше в кварти-

рата си на улица „Гладстон“ у Грую Янков или пък в последната на улица „Белчев“, 11. В тия мои нощни посещения до късно или до зори, Теодор Траянов ме правеше довереник и един от първите читатели на нови свои творби от необнародвания още тогава „Пантеон“. Много обичаше да му чета не само от тая книга, а и от „Български балади“. Полифоничната му поезия с она непосредствен железен ритъм и с онова могъщо българско образно слово го дълбоко вълнуваше когато му я връщах в тия четения. Нещо повече — той повтаряше шепнешком след мене всеки стих, без да престава да пуши. Този поет е такова литературно явление, че рано или късно ще намери своя обективен изследовател и психолог на творчеството си.

VIII

Често при него в „Цар Освободител“ сядаха проф. Добри Христов, учил композиция в Прага при бележития чешки композитор Антонин Дворжак и проф. Йордан Иванов от Университета. Теодор Траянов беше тоя, който ме запозна с тях в кафенето. По-късно, когато проф. Иванов от време на време идваше в Пловдив, той посещаваше Народната библиотека-музей. Като се разхождахме било из града, или пък нагоре към римската крепостна стена и по Небет тепе с циклопския градеж на траките от V век пр. н. е., той намираще повод да заговори и за Теодор Траянов, защото знаеше моите чувства към него. Нещо повече — при всяка среща в древния град ми предаваше поздравите на Теодор Траянов. Като го ценеше високо като поет, проф. Йордан Иванов не отминаваше тежкото му материално положение, дълговете, които е наследил от някогашния театър „Студия“. На бележития български учен беше известно непреклонното държание на своя приятел спрямо деветоюнските „родолюбци“ и техните сетнешни приемници в управлението и в културата на страната.

Добри Христов и Теодор Траянов се срещаша в кафене „Цар Освободител“. Те бяха се сприятелили посредством музиката. Теодор Траянов, който търсеше инструменталната и симфонична музика, му разправяше за бележити диригенти, които бе слушал в чужбина да дирижират прочути филхармонии в света. В тия приятелски беседи на чаша кафе се преплиташе славата и диригентското изкуство на унгареца Артур Никиш — прочутият изпълнител на Бетховен, Чайковски, Брамс, Вагнер — в Европа, Америка и в Русия преди Великия октомври; името на рано загиналия български композитор Д. Караджов, написал опера във Виена по драматизираната от Теодор Траянов приказка на О. Уйлд — „Младият крал“ и играна във Фолкс-опер. В тия срещи на двамата се говореше оживено за нашата народна песен, за нейната богата образна култура, в която се проявил поетическият гений на нацията, за българските игри, такът на някои от които е уникален елемент на музикалния фолклор, несрещан у други народи. За тези специфични български музикални тактове слушал съм ги да говорят, като понякога Добри Христов даваше гласно примери в изпълняване тихо един и друг такт, почуквайки на масата с пръст. Когато дойдеше до самотитното, до неповторимото в тези български песенни тактове, той спираше и преминаваше към обяснение.

— Как е могъл, Тодоре, музикалният гений на нашия народ да създаде такива трудни неща във фолклора! Чуждите специалисти, които познават тая рядка особеност на народната ни музика, се чудят.

— Седни, Добре, и напиши книга. В нея разкрий това достойние на музикалната ни култура. Един такъв музикален труд върху тази заслуга на музикалния ни гений ще бъде ценен тълковен принос в културата.

— Трябва да се накая и да сторя това, Тодоре. Но кое издателство ще се съгласи...

— Не отлагай! Трудността е докато започнеш. За издателство не мисли, лесно ще се намери, — заключи уверено Теодор Траянов, а Добри Христов се врече.

Един ден на масата им седна проф. Асен Златаров. По онова време в издателство „Акация“ той беше един от редакторите, ако не единственият, който правеше препоръки пред издателя. На тая среща в кафенето Теодор Траянов разправи на проф. Асен Златаров желанието на проф. Добри Христов да напише такава и такава книга върху оригиналните особености на българския музикален фолклор.

— Една такава книга не ще бъде излишен номер на библиотеката на издателство „Акация“. Там тебе те слушат — твърдеше Теодор Траянов и подготвяше съгласието на проф. Златаров.

— Ще улесня издаването на една такава работа — съгласи се той. Кога, бай Добре, можеш да ми дадеш ръкописа? — обърна се проф. Златаров към бъдещия автор на книгата.

— Макар още да не съм написал нито ред, надявам се след два-три месеца да ти връча ръкописа.

Този срещна оня ден между Добри Христов, Асен Златаров и Теодор Траянов, реши съществяването на една хубава идея. Не мина много време и книгата „Техническият строеж на българската народна песен“ беше издадена от „Акация“. Веднъж, след като книгата беше вече в ръцете на специалисти и читатели, проф. Добри Христов се обърна към Теодор Траянов:

— Без твоята настойчивост, Тодоре, едва ли бих могъл сам да се реша. . . Признавам заслугата ти с благодарност.

IX

Най-близкият и доверен човек на Теодор Траянов през двадесетте и тридесетте години беше актрисата от Софийския народен театър — Дора Дюстабанова. На нея не ѝ липсваше обаянието на жена с богата артистична душевност и с един доблестен характер, оформен в домашната революционна среда на кръгли пролетарии. В това семейство до един бяха комунисти, а Жения — и годеница на предивременно загиналия Христо Смирненски. В тая чиста работническа атмосфера на семейство Дюстабанови са култивирани граждански добродетели, които залагат в характера и на трите дъщери: Жения, Дора и Лиляна.

Дора за пръв път се среща с Теодор Траянов като една от най-младите актриси от основания от „Хиперион“ театър „Студия“ с известния режисьор Исак М. Даниел. Тя се привързва към него и му остана предана в живота до смъртта си в 1937 г. Двамата бяха неразделни. С време тя беше научила наизуст много от стихотворенията на Теодор Траянов в тая поредица — и от „Пантеон“. Със своето отзивчиво сърце тя чувствуваше мъчаливия трагизъм на Теодор Траянов в неговия живот — нещо, което не остана чуждо и на поезията му. И сякаш това още повече я увличаше в грижа за него в беззаветна обич. В тази нейна миловидна дружба имаше нещо от подкупващата морална чистота на доблестните дъщери на революционния пролетариат. Теодор Траянов виждаше, преживяваше всичко това и като я ценеше, винаги се стремеше да ѝ улеснява пътя в изкуството. Това хубаво приятелство играеше немалка роля в личния живот и в творческото разположение на поета! То просто поддържаше атмосфера на упование към света в неговото всекидневие. Ето защо достатъчно беше един ден да не види Дора, за да изпадне в униние и тревога. „Какво став с нея?!“ — питаше се той и бързаше да намери някаква връзка. Да, какъв афинитет съществуваше между двамата! Нейните болки от сплетните в театъра неведнъж ставаха и негови вълнения. . . Доблестната потомка на възрожденския революционер Цанко Дюстабанов трудно понасяше интригите и завистта в театралната среда. В театър „Студия“ Дора Дюстабанова игра първата си роля — негърчето Шампан, прислужник в „Любовта лекар“ на Молиер. Оттам започва тази изключителна дружба на Дора Дюстабанова с Теодор Траянов — един от основателите на студията. После когато с други свои колеги премина в Народния театър, тя игра редица образи от световната и наша драматургия: Горкиевата Настя от „На дъното“, Молиеровите Дофина и Тоанет, Шекспировия Пук от „Сън в лятна нощ“, спящата Берта на Дикенс, А. Страшимировата Дафинка, Орлето на Едмонд Ростан. . . Теодор Траянов живееше с всяка нейна проява като актриса и се радваше на нейните успехи. От огорченията си в театъра тя никога не изграждаше отрицание към ония от своите колеги, които са могли да я обидят. С този свой морал Дора Дюстабанова при всички случаи оставаше вярна на пролетарския си произход, на оня неписан закон за шадене на човешкото достойнство. Самият Теодор Траянов на своя ред стоеше на същите неувязими етични начала, участвували от младини във формирането на неговия благороден характер. И когато Дора — това надарено и достолепно същество, расло в западната крайнина на столицата сред хора, които нямаша